

boekbespreking.

F. van Heek, VAN HOOGKAPITALISME NAAR VERZORGINGSSTAAT, EEN HALVE EEUW SOCIALE VERANDERING 1920-1970, Meppel:Boom, 1973.

J. Goudsblom.

In zijn afscheidscollege op 7 november 1972 noemde F. van Heek als een van de belangrijkste tendenzen waardoor de sociologie gedurende de laatste decennia is gekenmerkt "een eenzijdige concentratie hetzij op abstracte systeembouw hetzij op verfijnde research-methoden, onder loslating van het selectie-criterium van sociale relevantie en binding met de historische realiteit" (p.70). De in dit oordeel vervatte kenmerken komen heel dicht in de buurt van de door mij in Balans van de sociologie onderscheiden criteria precisie, systematiek, reikwijdte en relevantie.¹⁾ Zo vormt deze passage als het ware een uitnodiging om de genoemde criteria als referentiepunten aan te houden bij een bespreking van Van Heek's onlangs verschenen verzamelbundel Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat.

Het boeiende aan Van Heek's werk is dat hij alle vier criteria ernstig neemt, met een voorkeur voor een combinatie van precisie en relevantie. Hij is vooral geïnteresseerd in het vergaren van betrouwbaar feitenmateriaal met behulp waarvan we ons omtrent belangrijke maatschappelijke vraagstukken beter kunnen oriënteren. Het meest centrale probleem, waar hij telkens weer op terugkomt, is dat van de ontplooiingskansen van individuen in de moderne samenleving. Zijn studies over "stijging en daling op de maatschappelijke ladder" en "verborgen talent" zijn bedoeld om aan de discussies over dit probleem een hechtere empirische basis te geven. Met de historische beschouwingen, die in zijn meeste studies een integraal bestanddeel vormen, weet hij contemporaine onderzoeksresultaten in een breder ontwikkelingskader te plaatsen. Daarnaast bevat uiteraard al zijn werk systematische aspecten; een enkele bijdrage, over sociologische denmodellen, is zelfs geheel aan problemen van systematiek gewijd.

De volledige titel die Van Heek aan zijn verzamelbundel heeft

gegeven luidt Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat. Een halve eeuw sociale verandering 1920-1970. Hij volgt hiermee een in de Nederlandse sociologie hardnekkig gebruik om in de titel een grotere reikwijdte te suggereren dan de eigenlijke inhoud van het boek biedt. Het thema "van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat" komt in een aantal opgenomen studies aan de orde, maar het wordt nergens uitputtend behandeld; en van de halve eeuw sociale verandering krijgen we slechts voornamelijk tot Nederland beperkte indrukken.

De bundel bevat een aantal studies uit de jaren 1935 tot 1973, fragmenten uit boeken, afzonderlijke opstellen en recensies, die tezamen een goed overzicht geven van Van Heek's werkzaamheden als sociologisch onderzoeker. Het werk is ingedeeld in vier delen, gewijd achtereenvolgens aan veranderingen in de maatschappelijke structuur, in sociale gelaagdheid en sociale reflectie. Met deze indeling wordt eigenlijk wederom te veel gesuggereerd, n.l. meer systematiek dan de lezer in het boek zal aantreffen. Dat de systematiek wel iets te wensen overlaat, blijkt trouwens al wanneer men zich de voor de hand liggende vraag stelt of de afzonderlijk vermelde sociale gelaagdheid enz. niet behoren tot "de maatschappelijke structuur".

We doen Van Heek waarschijnlijk geen onrecht, wanneer we constateren dat hij van meet af aan meer geïnteresseerd is geweest in precisie en relevantie dan in systematiek. Hij behandelt problemen van systematiek soms erg ad hoc, zoals in de tien visies op "verborgen talent" die hij bespreekt, en bij andere gelegenheden overdreven strak en formeel, zoals in het laatste hoofdstuk waarin hij een poging doet de diverse stijlen van sociologiebeoefening in één schema te ordenen. Dit schema, duidelijk met het oog op het onderwijs ontworpen, laat zowel in zijn opzet als in zijn uitwerking te veel vragen open om erg bruikbaar te zijn; het is naar ik vrees niet alleen een voorbeeld van "didaktische rationaliteit", maar ook van schijnsystematiek.

Ook Van Heek's voorliefde voor de driedeling macro, meso en micro getuigt au fond van weinig zin voor systematiek. Het is een schema dat waarschijnlijk wel voldoet als een ruwe aanduiding van bestaande werkverdelingen. Als theoretisch uitgangspunt voor de sociologie schiet het echter zeker te kort. Wanneer we zien hoe Van Heek bijvoorbeeld C. Wright Mills indeelt bij de macro-sociologen die geen onderzoek hebben verricht naar micro- en meso-problemen, dan blijkt dat Mills' centrale opdracht aan de sociologie, om de snijpunten van biografie en sociale ontwikkeling te bestuderen, reeds te subtiel is om in het schema te passen. De uitwerking die Van Heek in één van zijn studies aan het schema geeft om enkele studies over het nationaal-socialisme te ordenen, levert weinig nieuwe gezichtspunten op.

Achter een indeling als in macro, meso en micro ligt het hele probleem van de sociologische begripsvorming. Hoe brengen wij sociale processen het best onder woorden? Eén nuttige, zij het negatieve, richtlijn is waar mogelijk reïfificaties te vermijden. In Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat zijn verschillende voorbeelden van reïficerend schrijven aan te wijzen. Zo merkt Van Heek op dat "de beroepsstratificatie de sociale stratificatie zeer sterk benadert" (p.117). Als steno voor een methodologische kwestie: nl. dat gegevens over wat wij "beroepsstratificatie" noemen een redelijke indruk geven van wat wij, meeromvattend, "sociale stratificatie" noemen, is deze zin zonder meer begrijpelijk - al blijft de tegenstelling "beroeps" versus "sociaal" wat eigenaardig. Maar wanneer we streven naar uitdrukkingvormen, die de mogelijkheden tot misverstand verkleinen, zou een uitspraak als deze, die het bestaan suggereert van twee "stratificaties" als afzonderlijke grootheden, zorgvuldiger geformuleerd moeten worden.

Dit laatste geldt voor meer uitspraken. In zijn beschouwing over de begrippen klasse en stand zet Van Heek zich af tegen Weber's idee dat standen, in tegenstelling tot klassen, zouden zijn gekenmerkt door een eigen eerbegrip. Van Heek acht dit onderscheid onjuist, immers "ook de strijdende proletarische klasse heeft haar eerbegrip" (p.44). Aan deze afwijzing van Weber's onderscheid ligt een reïficerende gedachte ten grondslag, namelijk dat de industrie-arbeiders ofwel een stand vormen, of een klasse; terwijl Weber's terminologie het mogelijk maakt bij hen processen te signaleren die met behulp van zowel het klasse- als het standsbegrip kunnen worden omschreven. Zoals Menno ter Braak heeft opgemerkt: in het marxisme krijgt de arbeidersklasse uitgesproken kenmerken van een stand.

Over de begrippen klasse en stand valt overigens nog wel iets op te merken. Van Heek beschouwt standen als "in hun opbouw min of meer complementair", terwijl "de belangen der klassen daarentegen ... blijvend tegenover elkaar ... staan" (p.48). Hier lijkt me een bepaalde ideologische voorstelling van zaken de overhand te hebben, volgens welke een standenstructuur in wezen harmonieus, een klassenstructuur conflictueus is. Echter, ook standen zijn niet vrij van uitbuiting en onderdrukking, terwijl klassen niet alleen maar tegengestelde belangen kennen. Een sociologische analyse zal er juist toe moeten dienen om, tegen gangbare ideologische voorstellingen in, de interdependenties te onderzoeken die de leden van verschillende groeperingen, hetzij standen of klassen, aan elkaar binden.

Eén van de voornaamste uitdagingen aan de sociologie is afstand te nemen van de vereenvoudigingen, waartoe een ideologisch gekleurd denken verleidt. Tot die vereenvoudigingen behoort bijvoorbeeld de tegenstelling tussen "individu" en

"maatschappij". Over deze tegenstelling zegt Van Heek: "Maatschappij en individu zijn niet meer te scheiden. Zij staan onophoudelijk in wisselwerking tot elkaar" (p.277). In plaats van het hardnekkige onderscheid tussen "individu" en "maatschappij", waar de uitspraak tegen gericht is, te helpen opruimen, houdt ze het in stand. Hoe deze schijnbaar niet zo gewichtige formuleertechnische wending het denken kan beïnvloeden, blijkt o.a. wanneer Van Heek in verband met het nationalisme opmerkt dat "het deel uitmaken van een groep" het gevoel van eigenwaarde "op slag" doet veranderen (p.268): het beeld van een aan geen enkele groep gebonden individu, dat "op slag" van een zo belangrijke groep als een natie deel kan gaan uitmaken, klopt niet met de sociale werkelijkheid.

Het vinden van geschikte woorden en zinswendingen om complexe sociale processen weer te geven is een moeizame aan gelegenheid. Telkens weer is er de verleiding om in vereenvoudigingen te vervallen, en bijvoorbeeld te schrijven over Keynes en Beveridge als "de twee belangrijkste schepers van de verzorgingsstaat" (p.60), "zijn beide stichters" (p.61) - een uitspraak die toch wel in strijd is met de constatering dat "de laatkapitalistische verzorgingsstaat ... in wezen een compromis is van belangengroepen" (p.63). Het probleem is de verschillende deelinzichten, die in deze uitspraken vervat zijn, zodanig te formuleren dat er geen tegenstrijdigheden meer voorkomen.

We zijn in de sociologie nog niet zover dat we kunnen bogen op een duidelijk uitgewerkte, empirisch gefundeerde theorie van de verzorgingsstaat. Van Heek suggereert waarschijnlijk meer inzicht dan hij kan waarmaken, wanneer hij schrijft: "Bij het zeer geleidelijk en voorzichtig ontstaan van dit stelsel zijn geen slachtoffers gevallen, geen strijdlieparen gezongen, hebben geen jeugdbewegingen gedanst of gemarcheerd. Geluidloos is de verzorgingsstaat op het wereldtoneel geschoven" (p.64). Geen slachtoffers? Hebben de twee wereldoorlogen, de economische depressie van de jaren '30, het kolonialisme niets met het ontstaan van de verzorgingsstaat te maken gehad? Geen strijdlieparen, geen jeugdbeweging? Kan de opkomst van de verzorgingsstaat worden verklaard zonder te verwijzen naar de strijd van vakbonden en socialistische partijen?

Mijn vragen en mijn kritiek betreffen vooral kwesties van systematiek en reikwijdte in Van Heek's bundel. De grote betekenis van zijn werk als socioloog heeft er m.i. steeds in gelegen dat hij onderwerpen van grote maatschappelijke relevantie heeft weten te bestuderen met methoden die empirisch preciese kennis opleverden. Hij heeft van meet af aan zowel een sterke betrokkenheid aan de dag gelegd bij sociale problemen, alsook een zin voor zorgvuldig onderzoek. De eerste in deze bundel opgenomen bijdrage, daterend van 1937 en handelend over de gevolgen van de economische depressie in En-

schede, geeft direct al een goede indruk van deze tweezijdige interesse. Met grote kennis van zaken, duidelijk stoelend op "intieme vertrouwdheid", schetst hij hoe de textielfabrikanten zich gedwongen zagen hun oude liberale beginselen op te geven en een grote mate van staatsbemoeienis te dulden; zonder protectionistische maatregelen zouden hun bedrijven tot de ondergang gedoemd zijn geweest. De omstandigheden waaronder de arbeidsklasse te leven had, worden summier maar indringend beschreven.

Op verschillende plaatsen merkt Van Heek op dat we over maatschappelijke ontwikkelingen in het buitenland, en dan vooral de Verenigde Staten, vaak veel beter geïnformeerd zijn dan over de ontwikkelingen in ons eigen land. De grote waarde van het werk van Van Heek ligt er vooral in, dat hij enkele belangrijke lacunes op dit gebied heeft opgevuld. Het is dankzij hem dat wij nu beschikken over enkele goed gedocumenteerde bronnen betreffende beroepsstratificatie en beroepsmobiliteit in Nederland; naast Van Heek's eigen studies dienen in dit verband ook genoemd te worden de nauw hiermee verweven dissertaties van Van Tulder en Vinke, waar Van Heek zelf ook vaak naar verwijst. Met behulp van deze studies zijn wij in staat met iets meer kennis van zaken over onze eigen nationale samenleving te spreken. Zo wordt bijvoorbeeld de wijd verbreide neiging om te menen dat de sociale ongelijkheid nooit zo schrijnend is geweest als tegenwoordig genuanceerd weerlegd in het hoofdstuk "Sociale verandering binnen de Nederlandse beroepsstratificatie", één van de beste bijdragen in deze bundel.

Van Heek is steeds het best op dreef, wanneer hij schrijft over Nederlandse verhoudingen. Dit geldt voor de afdeling "Veranderingen in sociale reflectie", waarin het artikel over de Nederlandse sociologie verreweg het meest leesbaar en informatief is. Het geldt ook voor de afdeling "Veranderingen in sociale beheersing", die vrijwel uitsluitend gewijd is aan de positie van de Rooms Katholieken in Nederland. Wel komt de uit 1954 daterende studie over het geboorteniveau van de Nederlandse Rooms Katholieken, nog altijd het voorbeeld van historisch-sociologisch onderzoek in Nederland, niet geheel tot zijn recht door de opname van slechts twee hoofdstukken; maar hier staat tegenover een knappe, zij het al te beknopte, bespreking van ontwikkelingen na 1960. Misschien kan er van de oorspronkelijke monografie nog eens een integrale herdruk komen, aangevuld met een liefst verder uitgewerkte versie van het opstel over de recente ontwikkelingen.

Aantekeningen

1. Johan Goudsblom, Balans van de sociologie, Utrecht 1974.
2. Vooral in de oudere stukken komen hier en daar onhandige formuleringen voor, die voor deze herdruk wel herzien

hadden mogen worden. Bijvoorbeeld, over China: "De boekdrukkunst vond in de 9e eeuw n. Chr. in dit pand reeds toepassing. Het oudste Chinese drukwerk draagt het jaartal 868" (p.75).

3. Menno ter Braak, "Van oude en nieuwe Christenen" (1937), Verzameld Werk, III, Amsterdam 1949, p. 313.